

(Ўзбек адабиёти тарихида (саройлар атрофидаги адабий муҳитни истисно қилганда) қалам аҳлини ўзаро уюштириб, адабий ҳаракатга йўналиш бериб турган ташкилотлар бўлмаган. Шунинг учун ҳам ўзбек адабиёти XX асрнинг биринчи чорагига қадар "Кўкон адабий муҳити", "Хоразм адабий муҳити", "Тошкент адабий муҳити" сингари турли жўгрофий-адабий ҳудудларга бўлинган ҳолда яшаб келди.

"Чигатой гурунги" эса Ўзбекистонда ташкил топган дастлабки адабий уюшмадир.

"Чигатой гурунги". Ўзбекистон ёзувчилари 1934 йили Совет ҳокимияти томонидан ташкил қилинган Ёзувчилар уюшмасига бирлаштирилгунларига қадар ўзларининг бир неча кичик-кичик жамиятларига эга бўлганлар. Шулардан бири 1919 йили ташкил этилган "Чигатой гурунги"дир.

Совет даври ўзбек адабиёти тарихига бағишланган барча китоб ва мақолаларда "Чигатой гурунги" миллатчилик ва пантуркизм гоёларини олға сурган, ўта реакцион адабий уюшма сифатида тилга олиниб келинган. Шунинг учун ҳам бирор адабиёт тарихчиси бу дастлабки уюшма фаолияти билан кизикмай, унинг вужудга келиши ва тугатилиш тарихини ўрганмай келган.

Чигатой Чингизхоннинг иккинчи ўғли бўлиб, Амударё бўйларида Гулжага қадар ёйилган ерлар — Мовароуннахр, Еттисув ва Қашқар унинг тасарруфида бўлган. Чигатой 1242 йили вафот этганидан кейин унинг аждодларига мерос сифатида ўтган бу жўгрофий кенглик "Чигатой улуси" деб аталган. Шу кенгликда яшаган халқлар тили "чигатой тили", улар яратган адабиёт эса "чигатой адабиёти" деб юритилган.

Совет ҳокимияти ўрнатилгандан кейин, 1919 йили Фитрат бошлиқ бир гуруҳ шоир ва олимлар биринчи адабий уюшмани тuzганларида, унга "Чигатой гурунги" деб ном беришган. Фитрат ва унинг маслакдошлари мўғул истилосидан ўзларига қадар туркий тилда яратилган адабиётни ўзбек халқининг маънавий-маданий бойлиги сифатида сақлаб қолиш ва халқнинг том маънодаги мулкига айлантириш мақсадида бу бой адабий меросни тўплаш, ўрганиш ва нашр этишни ўз олдларига вазифа қилиб қўйдилар. Бунинг учун эса улар аввало саводсизликни тугатиш, мураккаб араб имлосини ислоҳ қилиш ва ўзбек тилининг софлигини таъминлаш лозим, деб топдилар.

"Гурунг"нинг илмий ва ижодий дастурини амалга оширишга киришган Фитрат ўзбек мумтоз адабиётини унинг қадимги даврларидан бошлаб ўрганишга киришди; Элбек халқ ижоди намуналарини тўплаш ва ўрганишни ўз зиммасига олди; Каюм Рамазон ўзбек тилининг тарихи ва назариясини ўргана бошлади; Чўлпон ҳам ўзининг серкирра ижодий фаолияти билан бу хайрли ишга хисса қўшишга уринди.

Октябрь тўнтаришидан кейин собик чор мустамлакала-ри, шу жумладан, Ўзбекистонда сунъий равишда пролетар адабиёти яратилаётгани ва бу адабиётнинг нафис санъатдан узок, гариб бир адабиёт бўлиши мумкинлигини кўрган бир гуруҳ ёзувчилар ана шу "чигатой адабиёти" анъаналарини саклаб қолиш ниятида "Чигатой гурунги"га асос солганлар. Бу дастлабки адабий уюшманинг асосчиси XX аср ўзбек адабиётининг буюк сиймоларидан бири Фитрат бўлиб, у Совет давлати тонгидаёқ ўзбек халқи энди "кизил" кишанлар билан занжирбанд этилиши мумкинлигини сезган ва бу хавфдан қутулишнинг бирдан-бир йўлини Туркистонда истикомат қилган халқларнинг бир байроқ остида бирлашишида ва улар маданиятини юксалтиришда кўрган. "Чигатой гурунги"нинг асосий мақсад-вазифаси ҳам ёлғиз ўзбек адабиёти ва ўзбек тилининг софлигини саклаб қолиш, ўзбек адабиёти эришган бадиий ютуқларни мустаҳкамлаш эди. "Миллий-маданий мухторият" сўзларини ўзига шиор қилиб олган "Чигатой гурунги" бир йил муқаддам кизил қўшин томонидан тор-мор этилган "Туркистон мухторияти" гоёсини адабий-маданий жабҳада давом эттиришни ўзининг бурчи деб билди.

"Чигатой гурунги", чиндан ҳам, сиёсатга аралашмаслик ваъдаси билан майдонга чиқди. Лекин унинг миллий тил ва миллий адабиётнинг софлиги йўлида олиб борган фаолияти Октябрдан кейинги ўзбек адабиётининг пролетарлашиш жараёнига, руслашиш ва советлашиш жараёнига қарши қаратилди. У ўзбек тилини арабий ва форсий сўзлардан халос этиш учун кураш олиб борар экан, бу курашнинг асосий йўналишини руслашишга қарши, ўзбек тилига русча-байналмилал сўзларнинг оқиб қиришига қарши қаратди. Худди шу нарса совет ҳокимияти ва унинг мафкура соҳасидаги қосбонлари томонидан аксилчилик ва миллатчилик ҳаракати деб баҳоланди.

Совет ҳокимиятининг ширин ваъдаларига ишонган ва 1918 йили Туркистон учун рус тили билан бирга умумтуркий тил-нинг давлат тили деб эълон қилинганини кўрган "гурунг" қатнашчилари "Чигатой тили" ёки умумтуркий тилнинг софлиги учун курашиб, арабий ва форсий сўзларни туркий сўзлар билан алмаштириш, араб ёзувини ислох қилиш, атамашунослик мезонларини ишлаб чиқишга қиришдилар. Фитрат ва унинг маслакдошлари ўз дастурларини амалга оширишда, бир томондан, панисломистлар, иккинчи томондан, пантуркистларнинг қаршилигига дуч келдилар. Панисломистлар "чигатой тили"дан араб сўзларини қувиб чиқариш бу тилнинг адабий тил сифатида нуфузини йўқотади, деган даъво билан "гурунг"га қарши ҳаракат бошладилар.

"Дейдиларким, - деб ёзган эди Фитрат уларга жавобан, - туркчадан адабий сўзларни чиқармасга тейиш. Буни биз ҳам қабул қиламиз. Адабий сўзларни туркчадан чиқорингиз, демаймиз. Бизнинг тилагимиз - адабий сўзларни эмас, арабий сўзларни чиқармоқ. Англашиладирким, бизга қарши бўлгон оғолар арабий билан адабийни айирмасдан гапирадилар ".

Фитратнинг "чигатой тили"ни ислох қилишга қаратилган фаолиятини тўғри тушуниш учун унинг яна қуйидаги сўзларига эътибор бериш лозим: "Шул чоқда тилимиздаги араб, форс сўзларининг туркчаси топилмайди, демокчи эсангиз, ўрганинг! Хозирги сўзларимиздаги арабча, форсчалардан бир нечаси учун туркча топилмайди, десангиз, сўзларингиз тўғридир. Биз ҳам унларни чиқармоқчи эмасмиз, унларни олурмиз, лекин ўзимизники қилармиз, туркчалашдурумиз. Айтайликким, "қоида"нинг туркчаси йўқдир.

"Ҳарф"нинг-да туркчасин тополмадик, иккисин дахи олурмиз. Лекин сизлар қаби "қавойиди ҳурфия" демасдан, "ҳарф қоидалари", дермиз ".

Фитратдан ташқари, "гурунг"да Шоқиржон Раҳимий, Қайом Рамазон, Шорасул Зуннун, Қўлпон, Элбек, Боту, Саидахмад Назиров ҳам аъзо бўлганлар. Улар Ҳадрада умумтурк

тили адабиётини ўрганиш бўйича пулсиз курслар ташкил этиб, шаҳар мактабларидаги кўплаб муаллимларни ўз дарсларидан баҳраманд этганлар. Бу дарслардан олдин, 1918 йилда Фитрат саккиз ойлик курсларда ҳам умумтурк тили ва адабиётидан сабоқ берган. "Бир кеча, - деб ёзади Фитрат, - "Чигатой гурунги"нинг мажлиси бўлгон эди. Гурунг аъзолари томонидан ёзилгон асарларни ўқиб, муҳокама қилмоқда эдик. Тошкентнинг энг катта ташкилотининг бирида тургон бир ўрток винтовка кўтариб келиб, мажлисимизга бирдан кирди. "Мухаммад пайгамбарнинг меърожини инкор қилар экансиз ", деб тафтишга киришди ва бизни мунақа йўлсиз ҳаракатлардан ман қилиб кетди. Мана буларнинг ҳаммаси пантуркистларнинг игвоси билан бўлар эди ".

Фитрат бу сўзларни ёзганда, пантуркизмга қарши кураш авж олган, унинг ўзи ҳам пантуркист сифатида қоралана-ётган эди. Шунинг учун у пантуркистларни ўта қора бўёқ-лар билан тасвир этган бўлиши мумкин. Лекин шу нарса ҳақиқатки, у келажакда ўзбек давлатчилигининг Россиядан ҳам, Туркиядан ҳам мустақил яшашини орзу қилган ва "Чи-гатой гурунги"нинг сиёсатга аралашмаган ҳолда шу гоёга хизмат қилишини кўзлаган эди.

Фитратнинг ёш маслакдошларидан бири Ботудир. У кейинчалик, турли омиллар таъсирида, Фитрат ва Чўлпондан узоқлашган, ҳатто уларга қарши курашган. Лекин у 1931 йил 16 февраль санали кўرғазмасида "Чигатой гурунги" ва унинг раҳбари Фитрат тўғрисида ҳаққоний маълумот берган ва, жумладан, бундай ёзган:

"Мен Фитратни биринчи марта 1918 йилнинг ўрталарида, 8 ойлик курсларда кўрдим... Фитрат ўша вақтда чигатой тили ва чигатой адабиётини тарғиб қилар эди. Мен ўша вақтда Фитратни билмас ва мутлақо тушунмас эдим. Агар янглишмасам, мени Фитрат билан 1919 йили Икромов таништирган. Фитрат бу даврда ҳокимият тепасида бўлган Мунаввар қори гуруҳининг таъқибидан яшириниб яшарди. Уни, менга маълум бўлишича, даҳрийлик ва гайрипантуркизмда айблашган эди...

Икромовнинг "Изчи тўда" гуруҳи Саид Аҳрорий группаси ва турк зобитлари билан уришиб қолгач, биз Фитрат томонига ўта бошладик. Мен баъзан Шорасул Зуннун, баъзан Икромов билан Фитратнинг олдига ўз шеърларимни олиб борадиган бўлдим. Шорасул Зуннун тез орада Саид Аҳрорий томонига ўтиб кетди ва биз у билан биродарлик муносабатларини уздик.

1919 йили Саид Аҳрорий гуруҳи билан "Изчи тўда" ўртасидаги кураш бизнинг каттик мағлубиятимиз билан тугаб, Икромов Наманганга иш сафари билан кетди, мен Тошкентда осмон билан ер ўртасида муаллақ бўлиб қолдим. Шу вақтда мен "Чигатой гурунги"нинг қотиби Элбек билан танишдим. Унинг таклифи билан 1920 йилнинг бошларида "Чигатой гурунги"га аъзо бўлиб қирдим ва техник қотиб вазифасини ўз зиммамга олдим. "Чигатой гурунги" биздан сал нарида, Баландмачитда жойлашган экан, мен у ерда бир ой мобайнида ёлғиз ўзим ишлай бошладим ".

Фитрат, юқорида айтиб ўтилганидек, бу вақтда рақиблар таъқибидан қочиб юргани учун ҳатто "Чигатой гурунги"нинг мажлисларида ҳам иштирок эта олмаган.

Боту "гурунг" катнашчилари ташкил этган мажлислар тўғрисида ҳам озми-кўпми муфассал маълумотлар беради:

"Мен бир марта "Чигатой гурунги" биносида бўлиб ўтган мажлисда катнашдим, унда янги имлони ўрганиш курсларини очиш, чамаси, К.Рамазон томонидан тузилган ўзбек тилининг имлосини ўрганиш, ўзбек халқ кўшиқларини тўплаш, ҳукумат идоралари олдида ўзбекларни ўзбек деб аташ масала-ласини қўйиш каби муаммолар муҳокама қилинди. Сўнги масала қандай муҳокама этилганлиги ёдимда йўқ. Мен катнашган иккинчи

мажлис Рамзийнинг уйида бўлиб ўтди. У ерда Рамзий ва Фитрат ўз шеърларини ўқидилар. Мен тез орада кетиб колганим учун кейин нима бўлганини билмайман. Учинчи мажлис амакиваччамнинг уйида бўлиб, унда мусика чалинди. Дарвоқе, бу мажлисларнинг ҳаммасида мусика чалинар эди. Фитрат суҳбат пайтида ҳар доим ўзбек миллий маданиятини барпо этиш, аниқроғи, тирилтириш ва мустақил ўзбек миллатини яратиш масаласини кўтариб чиқарди. У ўша пайтда босмачилик ҳаракатига шубҳа билан қарарди. У дерди: аввал — маданият, кейин — мустақиллик; босмачилар Русияга қарши ҳеч нарса қила олмайдилар; бизнинг ҳозирги вазифамиз миллатни маданий жихатдан тарбиялашдир. Мен ўша пайтда айтилган гапларнинг аксарига тушунмаганман. Билишимча, ўша пайтда маданий ўзбек миллатини яратиш (қайси йўл билан эканлигини ҳали ҳам тасаввур этмайман), динга қарши кураш, янги алифбо учун кураш зарурлиги қайта-қайта айтилган.

1919 йил охирида бўлса керак, турклар "чигатой гурунчилар" билан келишиб олиш учун Хайдар афанди ва унинг тарафдорларини юбордилар. Уларнинг Фитрат ва "Чигатой гурунги"нинг бошқа раҳбарлари билан нима ҳақда сўзлашганлари менга қоронғи, аммо бу музокарадан ҳеч нарса чиқмаган; натижада барча пантуркистлар ўзаро бирлашиб, бизларга қарши шиддатли ҳужум бошлаганлар. Улар янги имлони ўрганиш бўйича Тошкентда очган курсларимизни ёпиб, аҳоли ўртасида гўё динга қарши иш олиб бораётганимиз ҳақида овоза тарқатдилар. Бу сўнги тадбир ахволи-мизни ўша захоти ёмонлаштириб юборди ва "Чигатой гурунги" чок-чокидан сўкилиб кетди".

Фитрат гарчанд Туркияда таълим олган ва ёш турклар таъсирида жаҳидчилик ҳаракатига кириб келган бўлса-да, икки дарё оралигида яшаган халқларнинг турк тилидан мустақил ўзбек тилини, турк адабиётидан мустақил ўзбек адабиётини янги тарихий-маданий шароитда ривожлантириш лозимлигини тушунди. Бу гоё ўша вақтда Эски шаҳардаги совет ҳокимиятини ўз таъсир доирасига олган Мунаввар қори ва унинг беҳисоб маслакдошлари учун мутлақо ёт эди. Бундай қудратли кишилар билан курашда Фитратнинг ва "Чигатой гурунги"нинг мағлубиятга учраши тайин эди. Зероки, бу икки гуруҳни ўзаро уриштириб қўйишдан манфаатдор бўлган учинчи бир қуч ҳам бор эдики, у ўз мавқеини мустаҳкамлаш учун ҳеч нарсадан, ҳатто мунофиқона ҳаракатлардан ҳам тоймас эди.

Фитратнинг "Чигатой гурунги" раҳбари сифатидаги сўнги иши 1921 йил январида ўзбек тили ва унинг имлосини ўрганиш бўйича биринчи ўзбек ўлка қурултойини ўтказиш ва 1922 йилда "Ўзбек ёш шоирлари" тўпламини чоп этиш бўлди.

Фитрат қурултойда янги ўзбек имлоси тўғрисида "Чигатой гурунги" номидан маъруза ўқиди. Ашурали Зоҳирий ва секин-аста советлар томонига ўта бошлаган Боту Фитратга қарши сўзга чиқдилар. Боту 20-йилларнинг аввалидаёқ лотин ёзувига ўтишни таклиф қилди, лекин унинг ўша давр учун гўр таклифи ҳатто муҳокама учун қабул ҳам қилинмади. Панисломизмнинг 20-йиллардаги йирик арбоби Муса Бегиевнинг қурултой ишида қатнашганлигидан руҳланган Тошкент зиёлиларининг руҳоний қисми "Чигатой гурунги" таклиф қилган янги имло лойиҳасининг қабул қилинишига қаттиқ қаршилик кўрсатди.

Мунаввар қори гуруҳи билан "Чигатой гурунги" ўртасидаги келишмовчиликнинг туб моҳиятини тушуниш учун яна Фитратнинг ўзига мурожаат этайлик. У Бойбўлатовга ёзган очик хатида 1917—1918 йилларда Тошкентда айниқса қучайган туркпарастлик қайфияти тўғрисида сўзлаб, бундай деган: "...Турк тилларини, турк адабиётини бирлаштириш шиори остида "Чигатой гурунги" ташкил этилди. "Чигатой гурунги" ... ўзбек тили, ўзбек

адабиёти шиорлари остида пантуркист тўдаларга ва уларга берилган ўнг жадиждларга қарши курашди".

Демак, "Чигатой гурунги"ни тузишдан мақсад Тошкентдаги туркпараст зиёлилар ва асир турк зобитлари туфайли кучайиб бораётган пантуркизм гоёларига зарба бериш, ўзбек тили ва адабиётининг турк тили ва адабиётига сингиб кетишига қарши курашиш эди. Ўзбек жадиждларининг сўл қанотидан ташкил топган "Чигатой гурунги" ана шу хайрли вазифани ўз елкасига олиб, ўзбек тилининг софлиги учун, янги ўзбек имлосини яратиш, халқнинг маънавий ва маданий ўсишига ёрдам бера олувчи ёзувчиларни етиштириш учун фидокорона кураш олиб борди. Бу, ниҳоятда қисқа умр кўрган дастлабки адабий уюшманинг катта тарихий хизмати эди.

Ботунинг айтишича, қурултойнинг руҳоний қисмида Фитратни жисмоний жихатдан махв этиш фикри ҳам тугилди. Буни сезган Фитрат ўз муҳолифларига қарши дипломатларча муносабатда бўлиб, "Аввал — мустақиллик, сўнг — бирлашиш", деган шиор билан чиқишга мажбур бўлди.

Туркий халқлар адабиётининг улкан билимдони бўлган Фитрат ўзбек тили ва ўзбек адабиёти эришган ютуқлар би-лан ҳақли равишда фахрланган. У қурултойда қилган маърузасида "Чигатой адабиёти турлича шевали турк адабиёти орасида энг юксак, энг муҳим ўринни тутгандир. Бошқа шевадаги турк адабиёти орасида юксак, юқори, олий бўлгонидан кейин чигатой тилининг ҳам турк тиллари орасида юксак, юқори, олий бўлгонлигин қабул этмак мутлақо лозимдир" деган фикрни бежиз олға сурмаган.

XX аср шеъриятида фикрнинг аниқ, ифоданинг халқчил ва лўнда бўлишлиги лозимлигини сезган "Чигатой гурунги" ўзининг дастлабки шеърий тажрибалари билан янги ўзбек шеъриятининг тугилишига унумдор замин яратди. "Гурунг"нинг тил ва адабиёт бобидаги изланишлари маълум қусурлардан холи бўлмаса-да, Чўлпон, Ойбек, Гафур Гулом, Ҳамид Олимжон, Шайхзода, Миртемир, Усмон Носир шеъриятининг майдонга келиши учун қутлуг замин бўлиб хизмат этди.

Афсуски, 20-йиллар аввалида авж олган адабий кураш ёш советлар мамлақатида жорий этила бошлаган адабий сиёсат натижасида "Чигатой гурунги" 1922 йили ўз фаолиятига нукта қўйишга мажбур бўлди. Лекин бугун, орадан 85 йил кечганига ва турли мафкуравий шомоллар эсиб ўтганига қарамай, Фитрат асос солган "Чигатой гурунги"нинг тўғри йўлни танлаб, ўзбек тили ва адабиётини, демак, ўзбек халқини мустақиллик хиёбонидан олиб боришга интилгани бизда мамнуният ҳисларини уйғотади. "Гурунг" қатнашчилари ўзбек тили ва адабиётининг фақат умумий масалалари билангина чекланиб қолмай, адабий жараённи ҳам синчковлик билан қузатдилар. Шу маънода уларнинг "Фаргона фожиалари" асарига муносабати бир мунча ибратли. "Фаргона фожиалари" Ҳамзанинг бизга етиб келмаган кўп қисмли пьесаси бўлиб, "гурунг"нинг унга муносабати салбий бўлган. Чўлпоннинг айтишича, 1919—1920 йилларда Фаргонада тўқилган қонлар нафакат Тошкент ва Самарқанд, балки Москва ва Ленинградга қадар етиб борган. Аммо бу воқеалар ниҳоятда мураккаб бўлганига қарамай, Ҳамза ўз асарини шошма-шошарлик билан ёзган ва унинг моҳиятини тўғри оқа билмаган. "Чигатой гурунги" эса ўз мажлисларида бундай асарларни муҳокама қилиб, янги адабиётнинг шаклланиш йўлидаги қусурларни бартараф этишга ҳаракат қилган.

"Гурунг" аъзолари 1922 йили "Ўзбек ёш шоирлари" деган шеърий тўпламни чоп этдилар. Тўпламдан Фитрат, Чўлпон, Ботунинг шеърлари жой олган эди. Бу шеърлар орасида Фитратнинг "Миррих юлдузига", "Шоир", "Шарк", Чўлпоннинг "Бузилган ўлкага" сингари асарлари ҳам бўлиб, уларда мазкур шоирларнинг Фаргона водийсидаги воқеа-лардан

жунбишга келган калблари ҳамон фиғон килиб турарди.

Мазкур тўплам эълон қилингандан кейин Фаргона ахли-нинг тинчини бузган кўллар 1922 йили "Чигатой гурунги"нинг фаолиятига ҳам чек қўйдилар ва "гурунг" мустикаллик офтоби чиккунига қадар қораланиб келинди. Тарихдан беҳабар кишилар "гурунг"ни "пантуркизм" гоёларини тарғиб қилишда, ўзбек маданияти байроғини турклар қўлига бериб қўйишда айбладилар. Холбуки, Фитрат ва унинг маслакдошлари бу масалада мутлақо бошқа фикрда эдилар.

Совет ҳокимияти "Чигатой гурунги"нинг ташкил топишига рухсат берганида, сиёсатга аралашмаслик шартини қўйган эди. Фитрат ва унинг биродарлари шу шартга қанчалик амал қилмасинлар, уларнинг ўзбек тилини чет таъсирдан муҳофаза қилиш, мумтоз адабиёт ва халқ оғзаки ижоди намуналарини тўплаш ва ўрганиш, янги ўзбек адабиётининг эстетик гўзаллигини сақдаш ҳамда ҳаётни тўғри ақс эттиришга қаратилган ишлари кундан-кунга нотўғри баҳолана бошлади. Шунинг учун ҳам "Чигатой гурунги" номатлуб адабий уюшма сифатида тарқатилиб юборилди.

"Нашри маориф". Дунёқараши 1917 йилга қадар шаклланган ва шу даврда маърифат соҳасида жонбозлик қўрсатган зиёлилар "Чигатой гурунги" тарқатилганидан кейин ҳам халқни маориф ва маданият медаларидан баҳраманд этиб боришни виждоний бурчлари, деб билдилар. 1922 йилнинг сўнги кунларида навбатдаги норасмий йигинларига тўпланган тошкентлик зиёлилар "Нашри маориф" номи янги жамиятни ташкил этишга қарор қилдилар. Мунаввар қори Абдурашидхонов ташаббуси билан тузилган бу жамиятнинг таъсисчилари эса қуйидагилар эди: Умархон Ақрамхонов, Маннон Рамзий, Саидносир Миржалилов, Толибжон Мусабоев, Шоқиржон Раҳимий, Муҳаммад Усмонов, Холмуҳаммад Охунов, Абдулхамид Сулаймонов (Чўлпон) ва Ҳами-дуллахон Орифхонов. 1923 йил 1 январиди "Туркистон" газетасида ана шу таъсисчилардан таркиб топган ижроия гуруҳининг Туркистон республикасидаги маориф ходимларига мурожаати эълон қилинади. Бу мурожаатда таъсисчилар жамиятнинг мақсад ва вазифаларини тушунтирибгина қолмай, унга аъзо бўлиб қиришни ҳам маориф ва маданият ходимларидан илтимос қилган эдилар.

Агар шу мурожаатни "Нашри маориф" жамиятининг илк қадами сифатида қабул қилсак, унинг вужудга келиш санаси 1922 йил декабрининг сўнги кунлари бўлади. Тошкентдаги Эски шаҳар халқ маориф шўъбаси қошида қад қўтарган жамият тез орада қанот ёзиб, республикамизнинг бошқа қатор вилоятларида ҳам ўз бўлимларини ташкил этди.

Жамиятнинг Тошкент шаҳридаги бўлими хайъати эса қуйидаги маориф ва маданият фидойиларидан таркиб топди: Шоқиржон Раҳимий (раис), Мунаввар қори Абдурашидхонов (раис ўринбосари), Мирқомил Алиев (қотиб), Саидносир Миржалилов (ҳазиначи), Абдулхамид Сулаймонов (Чўлпон), Холмуҳаммад Охунов, Толибжон Мусабоев, Зуфар Носирий, Абдулла Авлоний, Салимхон Тиллахонов ва бошқалар. Бу тилга олинган зиёлилардан ташқари, жамиятнинг Тошкент бўлими фаолиятида Маннон Рамзий, Элбек, Шохид Эсон қаби сиймолар ҳам яқиндан иштирок этдилар.

XX асрнинг 10 — 20-йилларида Тошкентдаги маърифатпарварлик ҳаракатининг бошида халқимизнинг улуг фарзандларидан бири Мунаввар қори Абдурашидхонов турган. Бу даврда қандай ижтимоий-сиёсий ва маданий тадбир амалга оширилган бўлмасин, уларнинг ақсари Мунаввар қори Абдурашидхонов ташаббуси билан майдонга келган.

"Нашри маориф" жамияти ҳам даставвал унинг ҳаёлида тугилган. Аммо Тошкент аҳолиси ўртасида қатта обрў-эътиборга эга бўлган бу сиймо дастлаб "оқ", кейин "қизил" таъқиб

остида яшагани учун, жамият манфаатидан келиб чикиб, расмий раислик килиш ҳукукини бошқаларга берган. Шунга карамай, у "Нашри маориф"нинг фаолиятида асосий рол-лардан бирини ўйнаган. Мунаввар кори билан келишувга мувофиқ, Шокиржон Раҳимий "Туркистон" газетасининг 13 феврал сониди "Нашри маориф" нима?, Мунаввар корининг ўзи эса шу газетанинг 4 март сониди ""Нашри маориф" уюшмасининг ахамияти"" деган мақолаларини эълон қилишган. Жамият фаолларидан яна бири Усмонхон Эшонхўжаев ҳам бу "бахс"дан четда қолмай, шу газетанинг 28 апрель сониди "Яна "Нашри маориф" тўғрисида" деган мақола билан чикиб, уюшманинг маориф ходимлари ўртасида машхур бўлишига ўз хиссасини қўшган.

Жамият раиси Ш.Раҳимий ва қотиби М.Алиев имзолари билан, шунингдек, муҳр билан тасдиқланган низомга қўра, жамиятнинг асосий мақсади: а) ўзбек адабий тили, атама-шунослиги ва имлоси масалаларини ишлаш; б) миллий санъат тўғрисидаги билимни ўрганиш ва тарқатиш; в) ўзбек халқининг тарихи ва маиший ҳаётини ўрганиш; г) ўзбек мактабларидаги таълим ва тарбия масалаларини йўлга қўйиш; д) ўзбек халқ таълими ходимлари ва санъат арбобларига ёрдам қўрсатиш; е) Туркистон, Россия ва хориждаги олий ҳамда қуйи мактаблардаги ўзбек ўқувчилари сонини оширишга қаратилган тадбирларни ишлаб чиқиш; ж) аҳоли ўртасида мавжуд бўлган ўтмиш сарқитлари ва фанатизмга қарши кураш йўли билан ўзбек халқини маданий жихатдан ўстириш эди.

Жамият ана шу вазифаларни хал қилиш учун:

- а) мунозаралар, суҳбатлар ва маърузаларни ташкил этиш;
- б) экспедиция ва экскурсияларни уюштириш;
- в) қўрғазмалар очиш;
- г) муваққат ва номуваққат нашрларни босмадан чиқариш;
- д) китоблар, қўлёзмалар, осори атика ва санъат асарларини тўплаш ҳамда тарқатиш;
- е) танловлар ўтказиш ҳамда илмий ишлар ва санъат асарлари учун мукофотлар белгилаш;
- ж) ўзбек мактаблари учун зарур бўлган мутахассисларни тайёрлаш бўйича курслар очиш;

з) муваққат ва номуваққат нашрлар учун ўзбек таржимонлари, мусаххихлари ва ходимларидан иборат бюрони ташкил этиш;

и) ўзбек стенографиясини яратиш ҳамда ҳукумат идоралари ҳамда жамоат ташкилотларидан мадад сўраш ҳукукига эга эди.

Туркистон мухторияти тутатилгандан сўнг ўлкада авж олган сиёсий таъкиб шу даврда бир оз юмшаган, Москвада эса Лениннинг хасталиги туфайли пролетариат инқилобининг кемаси хийла қалқиб-қалқиб кетаётган эди. Буни сезган зиёлилар яқин орада мамлакатнинг сиёсий ҳаётида жиддий ўзгариш рўй бериши мумкинлигини ва хозирги номўътадил вазиятдан фойдаланиш лозимлигини тушундилар.

Уларнинг яна бир мақсади халқ ўртасидаги бошбошқоқликка, ластаввал, зиёлилар ўртасидаги гуруҳбозликка чек қўйиш, у ёки бу гуруҳга ёпиштирилган "қадим", ё "жадид", ё "уламо" ёрликларини олиб ташлаш эди. Улар Февраль инқилобидан кейин бой берилган имкониятларни қайта чамалаб қўриб, асосий хато зиёлилар ва умуман халқнинг ноиттифоқлигида эканлигини эътироф этдилар. Шунинг учун ҳам улар, модомики, халқимиз ислом динининг қучли таъсирида экан, демак, биз Махкамаи шаръия билан ҳамкорликда иш олиб боришимиз, халқимиз мусулмон халқи эканлигини доимо ёдда

тутишимиз лозим, деган қарорга келдилар.

Чор оҳранкаси ҳам, ҳар қандай янгиликдан чўчиган амалдорлару руҳонийлар ҳам жаҳидчилик ҳаракатининг қамол топишига тўғанок бўлдилар. Шунинг натижасида жаҳидлар маълум даражада халқдан узилган эдилар. Таъсисчилар жаҳидчилик ҳаракатининг ана шу нуқсонини инобатга олиб, "Нашри маориф"ни тобора халқ ичига яқинлаштириш чораларини ахтардилар. Шу мақсадда улар, масалан, Эски шаҳардаги мусулмонлар ўртасида маориф ва маданият ишларини олиб борар эканлар, қарийб барча маҳаллаларда "гап"лар ташкил этдилар ва бу "гап"ларда маориф ишлари билангина чекланиб қолмай, кишиларнинг сиёсий онги ва миллий гурурини оширувчи фикрларни ҳам ўртага ташладилар.

Янги иқтисодий сиёсат (НЭП) эълон қилинган, Тошкент-да 1-Туркистон ширкати тузилди. Маърифатпарвар Саидносир Миржалилов ташаббуси билан майдонга келган бу ширкат гарчанд савдо-саноат жамияти деб ҳисобланган бўлса-да, у амалда тошкентлик илгор ёшларнинг учрашиши ва фикрлашиши мумкин бўлган марказ ҳам эди. "Нашри маориф" ташкил этган "гап"ларнинг аксар қатнашчилари ҳам шу ёшлар бўлди. Жамият раҳбарлари ўз гоё ва масалаларини ана шу ёшлар орқали тарқатиш, уларни уюшма ҳисобига хорижга ўқишга юбориш йўли билан янги маърифатли авлодни тарбиялаш вазифасини ўз олдларига қўйдилар. Улар бахтига, шу даврда ширкат қошида худди шу масала билан шугулланувчи "Қўмақ" жамияти ҳам фаолият қўрсата бошлаган эди.

Шу тарзда жамият, биринчидан, "Нашри маориф" номида Тошкент, Бухоро ва бошқа шаҳарларда чоп этилган муваққат нашрлари, иккинчидан, "гап"лари орқали, айниқса, мусулмон ўқитувчилари ва ўқувчи ёшлари ўртасида қатта тарбиявий-маърифий ишларни олиб борди; учинчидан, "Қўмақ"ни ўз ихтиёрига жалб этиб, Россия, Туркия, Германия ва бошқа мамлакатларга ўқишга юборилган ёшлар билан боғлиқ муаммоларни ҳам ўз зиммасига олди.

Жамиятнинг барча аъзолари учун (фаҳрий аъзолардан ташқари) қириш бадали ярим пуд бугдой бўлган. Жамият маблағи аъзолик бадаллари, ионалари, давлат ва жамоат муассасаларидан олинган ёрдам, нашрлар, пулли маърузалар, спектакллар, сайиллар ва бошқа тадбирлардан тушган даромад асосида тўпланган. Бу маблағ, ўз навбатида, муваққат нашрлар, мактабларнинг ўқув-методик эҳтиёжлари, хорижга ўқишга юборилаётган ё юборилган талабалар ўртасида тақсимланган.

Жамиятнинг 1923 йилдаги фаолияти, айниқса, самарали бўлди. Жамият бир йил ичида оёққа турибгина қолмай, турли нашрларни амалга оширди. Жамиятнинг вилоят бўлимлари ҳам орқада қолмади. Афсуски, биз турли кутубхоналарда сақланиб қолган жамиятнинг журнал ва нашрларини ҳали тўплаб ўрганиб чиққанамизча йўқ. Бу — келажакнинг иши. Аммо ҳозирнинг ўзидаёқ шу нарса аниқки, "Нашри маориф" қисқа фаолияти мобайнида халқ маориф ва маданиятини қўтариш бўйича қўпгина хайрли ишларни амалга оширди. У олиб борган хайрли ишларнинг асосий нишаби эса истиклол сари — элу юртимизни миллий мустақилликка олиб чиқишга қаратилган эди.

Жамият фаолларидан бири Салимхон Тиллахонов ўз масалалари билан суҳбатда бундай деган экан: "Биз шу пайтга қадар бурчак-бурчакларда яшириниб ишлаб келган эдик, эндиликда ошқора ишлаш пайти келди. Шунинг учун ҳам гайратимизга гайрат қўшишимиз керак". Шоқиржон Раҳимий эса Мунаввар қори билан суҳбатлашар экан, бундай сўзларни айтган: "Агар жамиятимиз биз хоҳлаган йўналишда яхши ишларни олиб борса, худо хоҳласа, тез орада ажнабий халқларнинг таъсиридан қутулиб қоламиз". Бундай неқбин қайфиятга берилган жамият аъзолари 1924 йилнинг январида уюшма

фаолиятини янада жонлантириш истагида хайъат таркибини қайта сайладилар. Мунаввар кори жамиятга раис, Гози Олим Юнусов эса котиб этиб сайланди. 30 январь куни "Нашри маориф" ва "Кўмак" жамиятлари раҳбарлари кенгаши бўлиб ўтди ва унда ҳар иккала жамиятни бирлаштириш масаласи ўртага ташланди. Аммо шу пайт, кутилмаганда, Шокир Раҳимий "Нашри маориф" жамиятини таркатиб юбориш ҳақидаги таклифни ўртага ташлади. Ва унинг таклифи кўпчилик овоз билан қабул қилинди. Советлар мамлакати шу вақтда ўз ҳаётининг оғир бир даврига қадам қўйган эди. Ленинизм "туғаб", сталинизм бошланганини кўрган маорифчилар шу даврнинг ҳосиятсиз бўлишини Сталиннинг макбара олдидаги қасамларидан аниқ сезган эдилар.

"Кизил калам". 1923 йилда "Адабий-бадий тўғарак" деган Йўксил (пролетар) ёзувчилар уюшмаси тузилди. Бу уюшма ҳозир Санъат музейи жойлашган ва ўша йилларда Кафанов номидаги Ишчилар клубига қарашли бинода ўз фаолиятини бошлади. Ўша йилларда ўзбек адабиётига кириб келган йўксил шоир ва ёзувчилар шу тўғаракнинг аъзоси бўлганлар. Лекин бу тўғарак ўз атрофига йўксил адабиёт вакиллари тўплаш ва тарбиялашга қаратилган вазифасини, ижодий ночорлиги орқасида, бажара олмади ва бирор амалий натижага эришмади. Шу сабабдан унинг аъзолари тез орада пароканда бўлиб кетдилар.

1926 йили эса Самарқандда "Кизил калам" жамиятига асос солинди. Шокир Сулаймон раҳбарлик қилган бу жамиятда Отажон Хошим, Боту, Зиё Саид, Сотти Хусайн, Анкабой, Олтой билан бирга янги етишиб келаётган Уйғун, Хамид Олимжон, Миртемир, Ойдин сингари ёш каламкашлар ҳам бор эди. Ўша йилнинг охирида жамиятнинг Фаргона ва Наманган вилоят бўлимлари ҳам ташкил этилди. Жамиятнинг асосий мақсади Ўзбекистонда барпо этилаётган социалистик тузумга хайрихоҳ ёзувчиларни тўплаш ва тарбия қилиш эди. Лекин "Кизил калам" аъзолари орасида, бир томондан, катта авлод вакиллари, иккинчи томондан, ёшлар бўлгани ва улар, дунёқарашларига кўра, фарқлангани учун жамият йигилишларида ўзаро кизгин баҳс ва мунозаралар тез-тез бўлиб турди. Бу мунозаралар 1928 йилда, "Кизил калам" мажмуасининг биринчи китоби чоп этилганидан кейин, айниқса, авж олиб, кекса ва ёш аъзолар ўртасида жиддий ихтилоф юзага келди. Бу ихтилоф ҳатто жамиятнинг маълум муддатга тарқалиб кетишига ҳам сабаб бўлди.

Ихтилоф туфайли пайдо бўлган қиска муддатли танаффусдан сўнг "Кизил калам" 1928 йили яна ўз фаолиятини давом эттирди. 1929 йилда эса жамиятнинг бошқарув органи қайта қўрилиб, Зиё Саид унинг раҳбари этиб сайланди. Шу йили жамиятнинг иккинчи мажмуаси нашрдан чиқди.

Совет ҳокимияти "Кизил калам" орқали ёзувчиларни Ўзбекистондаги социалистик қурилиш мавзусига бағишланган, шунингдек, СССРнинг пахта мустақиллигига эришиши учун қишлоқ ахлини "қахрамонона меҳнат"га сафарбар этувчи асарлар ёзишга рағбатлантирди. Бундай асарлар пайдо бўлиши биланок улар янги ўзбек адабиётининг ажойиб намуналари сифатида баҳоланди. Шу тарзда яланғоч гоёлар ифодаланган долзарб мавзулардаги асарлар оқими вужудга кела бошлади.

"Кизил калам" Ўзбекистоннинг бир неча вилоятларида ўз бўлимларини очиш ва улар ҳаётини жонлантириш устида қайгурибгина қолмай, Озарбайжон ва Татаристондаги адабий ташкилотлар билан ҳам яқин алоқа ўрнатди.

"Ёш ленинчи" газетаси қошидаги тўғарак. Шу йилларда "Кизил калам" жамияти билан

бирга баъзи газеталар ва олий ўқув юртлари қошида ҳам адабий тўтараклар ташкил этилиб, улар ёш калам ахлини тарбиялаш ишлари билан шугулланди. Шундай тўгараклардан бири Тошкентда, "Ёш ленинчи" газетаси қошида тузилди. "Ёш пролетар адибшоирлари" деб номланган бу тўгарак газетанинг янги муҳаррири Сотти Хусайн ташаббуси билан 1927 йилда ташкил топди.

Сотти Хусайн газетада ўз шеърлари, хикоя ва очерклари билан катнашган ёш ижодкорларни тўплаб, уларнинг дастлабки асарларини тўгарак муҳокамасига қўйди, эпакали асарлар устида муаллифлар билан бирга ишлаб, сўнг газетада эълон қилиб борди. Бундан илҳомланган ёшлар тўгарак атрофида янада жипслашиб, дастлабки адабий сабоқларни шу ерда олдилар.

Тўтарак катнашчиларидан бири - Миртемирнинг "Шуълалар кўнида" (1928) деб номланган дастлабки тўплами ўша даврда катта воқеа бўлди. Бу тўпландан жой олган аксар шеърлар шу тўгаракда муҳокама қилиниб, сайқалланган эди. Мазкур тўпламга кириш сўзи ёзган Сотти Хусайн истеъдодли ёш шоир тугилганидан гоят мамнун бўлиб, унинг адабий келажагига катта умид билдирган эди. Бу, ўша пайтда Миртемирга нисбатан уч-тўрт қўйлакни ортик қийган айрим каламкашларнинг гашини келтиради. Улар Миртемирга қарши мақолалар билан чиқиб, сиёсий идоралар эътиборини унинг қелиб қиқишига жалб этмоқчи бўладилар. Бундай ошқора гаразғўйлик ва ҳасад ёш шоирни майиб қилиши мумкинлигини сезган мураббий уни ўз паноҳига олади. У фақат Миртемирни эмас, бошқа ёшларнинг адабий келажаги ҳақида ҳам қайгуриб, 1929 йилда тўгарак аъзоларининг асарларидан таркиб топган "Кўрмана" тўпламини бостириб чиқаради. Бу тўпландан Миртемир, Яшин, Собир Абдулла, Эргаш, Ҳасан Пўлат, Юнус Латиф ва бошқа шоирларнинг шеърлари ўрин олган эди.

Миртемир Сотти Хусайн тўгрисидаги хотираларида ўша даврни эслаб, бундай ёзган: "Сотти Хусайн ташаббуси билан каламкашларнинг "Кўрмана" сарлавҳали тўплами ёруғлик кўргани ҳам катта ходиса бўлгани ёдимда. "Ҳозирги воқелик бадиий асар учун илҳом беришдан ожив!" деб айюҳаннос солганга бу тўплам: "Кўр, мана!" маъносида бўлганлигини Сотти Хусайн фахр билан адабий йигинларда такрорлагани эсимда". Сотти Хусайн марксчи мунаққид бўлгани учун тўгарак аъзоларида марксизм-ленинизм таълимотига нисбатан ҳурмат туйғусини сингдириш, уларни совет даври мавзуларида асарлар ёзишга рағбатлантиришга уринди. Ўзининг марксча-ленинча қарашларига ҳаддан зиёд ишонган мунаққид ҳатто бир туркум мақолалар ёзиб, ўзбек адабиётининг "Ўтган кунлар"дек буюк асарини қилпарчин қилиб ташламоқчи ҳам бўлди. Аммо у тўтарак раҳбари сифатида шу йилларда қўлаб шоирларнинг шаклланишида муайян ролни ўйнади.

Пролетар ёзувчилари уюшмалари. 1923 йил мартда бўлиб ўтган Москва пролетар ёзувчиларининг 1-қурултойида Москва пролетар ёзувчилари уюшмаси — МАППга асос солинади. Ва ўша йилнинг май ойида МАПП ташкилотчилари Бутуниттифок пролетар ёзувчилари уюшмаси (ВАПП) ни ташкил этишга қарор қиладилар. Бу ҳар иққала уюшмани тузишдан мақсад адабиётга раҳбарлик қилиш ҳуқуқини партиёга бериш ва шу йўл билан пролетар адабиётини яратишда иштирок этмаган ёзувчиларни партиё ёрдамида четлаштириш эди. Уларнинг асосий шиорлари эса адабий меросни ўрганишга чек қўйиш, йўқсил ёзувчилар қаршида кенг ижодий майдон ва шароитни яратиш, "йўловчи" ёзувчиларни адабиётдан четлаштириш орқали "буржуа мафқураси"нинг жонланишига имкон бермаслик эди.

Афсуски, бундай карашлар Ўзбекистонда тугилиб келаётган йўксил ёзувчиларга ҳам бегона эмас эди. Улар 1924 йил июнида юкорида зикр этилган Кафанов номидаги Ишчилар клубида таъсис йигилишини ўтказиб, ВАППнинг Тошкент бўлими (ТАПП) ни очишга қарор қилдилар. Шундан кейин ТАПП мутасаддилари МАПП ва ЛАПП билан алоқа ўрнатиб, пролетар адабиётининг ахволи ва вазифаларига бағишланган кечалар ўтказдилар, маърузалар қилдилар.

1928 йил апрелида ТАПП замирида Ўрта Осиё пролетар ёзувчилари уюшмаси (САПП) ташкил этилди. Ўз навбатида бу уюшманинг Ўзбекистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Туркменистон бўлимлари тузилиб, улар бу ўлкаларда пролетар адабиётининг кенг қанот ёзиши учун турли-туман тадбирларни амалга оширдилар. Уюшма қошида рус тилида "Ўрта Осиё адабиёти" газетаси ва "Ўрта Осиё халқларининг совет адабиёти" журнали нашр этила бошлади.

1928 йилнинг апрель-май ойларида Москвада Пролетар ёзувчиларининг 1-Бутуниттифок қурултойи ўтказилиб, унда ВАППни Пролетар ёзувчилари уюшмасининг бутуниттифок бирлашмаси (ВОАП)га айлантириш ҳамда Россия пролетар ёзувчилар уюшмаси (РАПП)ни тузиш ҳақидаги қарорга келинди. Шу вақтдан эътиборан ВАПП ўз мавқеини йўқотиб, пролетар адабиётига раҳбарлик жиловни РАПП қўлига ўтди. РАППчилар ўз қарорларини қабул қилмаган барча ёзувчиларга қарши қурашиб, уларга "йўловчи" ёрлигини ёпиштира бошладилар. Улар ҳатто М.Горький ва В.Маяковскийни ҳам "йўловчи ёзувчилар", деб эълон қилдилар.

РАППнинг бутуниттифок пролетар адабиётидаги қунданқунга ошиб бораётган мавқеини қўрган республика раҳбарияти 1930 йилда "Қизил қалам" жамиятини тугатиб, Ўзбекистон пролетар ёзувчилар уюшмаси (ЎЗАПП) га пойдевор қўйди. Умаржон Исмоилов бу янги ташкилотнинг раҳбари этиб тайинланди. Шу вақтдан бошлаб РАППнинг Ўзбекистондаги издошлари рус оғаларининг ҳар бир ҳаракатидан ибрат олиб, завод ва фабрикалардаги "ижодий қучлар"дан пролетар ёзувчиларни етиштиришга қиришдилар. "Сельмаш" сингари завод ва фабрикалар қошида ишчилар учун адабий тўғарақлар ташкил этилди. ЎЗАПП ўз сафларидаги айрим ёшларни "ҳаёт мактаби"ни ўташ учун бу завод ва фабрикаларга ишга юборди. "Қизил қалам"нинг гоёвий ҳатоларини тузатиш баҳонаси билан адабий меросни ўрга-нишга қарши қураш бошланди. Пролетар ёзувчилари 1-бутуниттифок қурултойининг делегати бўлган ўзбек ёзувчи ва танқидчилари ўз ҳамқасбларини турли гуруҳларга ажратиб, "йўловчилар"ни ҳар томонлама сиқув ва таъқиб остига ола бошладилар.

Шу йилларда ЎЗАППнинг мафқуравий раҳбарларидан бири бўлган Сотти Хусайн дастур аҳамиятига эга бўлган бир мақолада қаламқаш биродарларини гуруҳ-гуруҳларга ажратиб, бундай ёзган эди:

"...Энди йўловчиларнинг қимлигини билиб қўяйлик.

Йўловчини белгилаганда, унинг табақаларга бўлинишини қўзда тутишимиз лозим.

Йўловчиларни ажратишда ҳозирча фақат мафқуравий ёқдан қараймиз, ҳозирги адабиётимизда ўнг бурилишдаги йўловчи Абдулла Қодирий, Фитрат, Қўлпондир. Абдулла Қодирий ўнгчиликдан бир мунча қайтиб қелмақдир.

Фитрат, Қўлпонлар инқилоб бошида ўта ўнг эдилар. Кейин-кейин миллий бойлар томони енгиллиши билан сўниб қолдилар. Сўнишлари табиий эди. Уларга бир чора инқилоб билан бирга қориб, ёзувчиликда қучланиш бўлса, иккинчи чора бутунлай сўнишдир...

Шоқир Сулаймон, Элбек, Ойбек, Н.Раҳимий сўллашмақда бўлган ёзувчилардир. Булар ичидан Шоқир Сулаймон мафқуравий ёқдан ўсиб, сўллашиб қелмақда".

РАПП билан ЎзАППнинг шу йиллардаги фаолиятини ўзаро киёсласак, ажабтовур бир манзарани кўрамиз. Агар РАППчилар нафакат М.Горький ва В.Маяковский, балки А.Толстой, С.Есенин, С.Сергеев-Ценский, И.Эренбург, Л.Леонов, К.Федин ва бошқа рус ёзувчиларига ҳам шубҳа билан караган бўлсалар, ЎзАППчилар ҳам шу даврдаги барча энг истеъдодли ёзувчиларни бадном этмокчи бўлдилар. Фитрат ва Чўлпонларга карши 20-йилларнинг ўрталарида матбуотда бошланган кураш уларни адабиётдан сиқиб чиқариш билан тугади. ЎзАППчилар улар каршисида матбуот ва нашриёт эшикларини ёпиб кўйдилар. Нафакат бу улуг ёзувчилар, балки адабиётда ўзига эндигина ўрин хозирлаётган ёшлар шаънига ҳам бўлмагур гапларни айтдилар. "Кизил Ўзбекистон" газетасининг 1928 йил 5 июль сонида босилган мақола муаллифи Ойбекка мурожаат этиб: "...асарларингиздаги мафқурани ленинчи комсомол номига жавоб берадиган вазиятга келтирсангиз, сизга - нажот, бўлмаса - халокат " — деб ёзди. Элбек эса "йўлдан озган муртад " деб аталди. Оддий инсоний маданиятни унутган ЎзАППчиларнинг "фикр афкори" - "Курилиш" журнали эса Навоий, Машраб, Турди, Муқимий ва бошқа мумтоз адабиётимиз намояндаларини "хозирги замон кемаси"дан улоқтириб ташлашга чақирди.

ЎзАППнинг шу йилларда олиб борган амалий фаолияти хақида куйидаги фактлар ҳам аниқ тасаввур бериши мумкин: "Курилиш" журналининг 1931 йил 3-сонида берилган маълумотда айтилишича, Хусайн Шамс ЎзАПП топширигига кўра "Ишчилар кутубхонаси" учун 12 та асар ёзиб берган; хозир эса "Колхоз кутубхонаси" учун 3 та асар ёзмокда. Агар бундай хабарларнинг шу йилларда Чўлпон ва Ойбекларга карши олиб борилган ҳаракат билан киёслайдиган бўлсак, ЎзАПП фаолиятидаги гайримаданий ҳолат кўзга янада яққолроқ ташланиши мумкин.

Шу нарса ажабланарлики, агар биз 30-йиллар адабиётига назар ташласак, унинг энг яхши намуналарини на Хусайн Шамс сингари ЎзАПП ишончини қозонган ёзувчилар, на завод ва фабрикалардан адабиётга "кириб келган" Гиёс Соатий, Фатхулла Гулом, Солих Собирий, Хошим Зоҳидов сингари каламкашлар, балки "ўнг ва сўл йўловчилар" ёзганини кўрамиз. Кизиги шундаки, рус адабиётида ҳам пешонасига "йўловчи" тамгаси босилган ёзувчиларгина шу даврдаги энг машҳур асарларни яратганлар.

Шу тарзда пролетар адабиётини яратишга қаратилган уриниш пировардида сароб бўлиб чиқди; пролетар ёзувчилари уюшмаларининг фаолияти эса адабиётга фойдадан кўра кўпроқ зарар келтирди.

Ёзувчилар уюшмаси. 30-йилларнинг бошларига келиб, собик иттифок, республика ва хатто вилоят микёсидаги пролетар ёзувчилари уюшмаларининг адабий ҳаракатга салбий таъсир кўрсатаётгани кундек равшан бўлди. Партия, бир томондан, ўз мақсадига эришди: яхшими-ёмонми, талайгина пролетар ёзувчилари етишиб чиқди; завод ва фабрикаларнинг дудини озми-кўпми симирган каламкашлар ҳам пайдо бўлдилар; партия бу икки кучнинг ёрдами билан "буржуа кайфияти"даги истеъдодли адибларни жиловлаб олди. Лекин, иккинчи томондан, турли мавқедаги уюшмалар хатто бир-бирлари билан ҳам рақобатлашадиган, бир-бирларининг бурунларини қонатадиган гуруҳларга айланиб қолдилар. Шунинг учун ҳам ВКП(б) Марказкоми 1932 йил 23 апрелда "Адабий-бадий ташкилотларни қайта қуриш тўғрисида" қарор қабул қилди. Бу қарорга мувофиқ пролетар ёзувчилари уюшмалари тарқатилиб, совет хокимиятини қўллаб-қувватловчи барча калам ахлини совет ёзувчиларининг ягона уюшмасига бирлаштириш вазифаси кўйилди.

9 май куни ВКП(б) МКнинг Ўрта Осиё бюроси мазкур қарорга асосланиб, "Ўрта Осиёда адабий-бадий ташкилотларни қайта тузиш ҳақида" қарор қабул қилди. 16 июнда Тошкент шаҳар совет ёзувчиларининг Самарканд шаҳар ёзувчилари вакиллари билан биргаликдаги кенгайтирилган йиғилиши бўлиб ўтди. Йиғилиш ВКП(б) МК Ўрта Осиё бюросининг мазкур қарорини муҳокама қилишга бағишланди. "Ўрта Осиё совет адабиёти" журнали муҳаррири Алексеевнинг қириш сўзидан кейин Садриддин Айнийнинг йиғилиш номига ёзган "адабий комбинатлар"ни ёқлаган хати ўқиб эшиттирилди: мунаққид Раҳмат Мажидий ВКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси қарори муносабати билан совет ёзувчилари ташкилоти олдида турган вазифалар тўғрисида маъруза қилди. Ушбу маъруза юзасидан бўлиб ўтган муҳокамада сўзга чиққан нотиклар бюро қарорини қўллаб-қувватладилар. Йиғилиш сўнгида Совет ёзувчилари иттифоқининг Раҳмат Мажидий раислигидаги ташкилий комитети сайланди. Комитетга Ойдин (қотиб), Зиё Саид, Голодович, Ҳамид Олимжон, М.Усмонов, М.Алексеев, Элбек, Анкабой, Гафур Гулом ва З.Фатхуллин аъзо қилиб сайландилар. Шундан кейин янги адабий уюшма таъсис этилгунга қадар ЎзАПП муассислигида нашр этиб келинган "Қурилиш" журнали тўхтатилиб, унинг ўрнига июнь-июль ойларидан бошлаб "Ўзбекистон шўро адабиёти" журнали (муҳаррири Р. Мажидий) чиқарила бошлади.

Шу йилнинг август ойида Москвада Совет ёзувчилари уюшмасининг М.Горький раислигида бутуниттифок ташкилий комитети тузилди. 50 кишидан иборат бу комитетга Ўзбекистондан М.Алексеев, Р.Мажидий, У.Исмоилов, Гафур Гулом, Ойдин ва Садриддин Айнийлар киритилди.

1933 йил 22 февралда ВКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси қотибияти Ўрта Осиё ёзувчилар уюшмасининг ташкилий комитетини тузиш тўғрисида қарор чиқарди. Бу қарорга биноан комитетга М.Алексеев — раис, Қосим Лохутий — раис ўринбосари, Р.Мажидий, С.Трегуб, Тошназаров ва А.Тоқомбоевлар раёсат аъзолари қилиб сайландилар. Совет ёзувчилари уюшмасининг бутуниттифок, Ўрта Осиё ва Ўзбекистон ташкилий комитетлари тинимсиз равишда турли пленум, йиғилиш ва мунозаралар ўтказиб турди. Аммо СССР Ёзувчилар уюшмасининг низоми ва тузилмаси устида олиб борилган ишлар ўз вақтида туталланмаганлиги сабабли бу ташкилий комитетларнинг фаолияти узок давом этди.

Нихоят, 1934 йилнинг 7 март куни Ўзбекистон совет ёзувчиларининг I қурултойи ўз ишини бошлади. Ташкилий комитет раиси Р.Мажидий Ўзбекистондаги адабий ҳаракатни қайтадан қуриш яқунлари ва галдаги вазифалар ҳақида маъруза қилди. Зиё Саид драматургия, Анкабой ёш ёзувчилар билан ишлаш, Н.Сафаров Ёзувчилар уюшмасининг ташкилий масалалари бўйича қўшимча маърузалар билан чиқдилар. Қурултой 37 кишидан иборат Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси ташкилий комитетини сайлади. 12 март куни Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг пленуми бўлиб, унда Р.Мажидий раёсат раиси этиб тасдиқланди.

Шу тарзда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси вужудга келди.

Ўша йилнинг 17 августидан совет ёзувчилари I Бутуниттифок қурултойи Москвада ўз ишини бошлади. Қурултой СССР Совет ёзувчилар уюшмасининг низомини ҳам қабул қилди. Унда, жумладан, совет адабиётининг ижодий методига оид бундай сўзлар битилган эди: "Социалистик реализм совет бадий адабиёти ва адабий танқидининг асосий методи бўлиб, санъатқордан воқелиқни инқилобий тараккиётда ҳаққоний,

тарихан аниқ тасвирлашни талаб этади. Айни пайтда воқеликни ҳаққоний ва тарихан аниқ бадиий тасвирлаш меҳнаткашларни социализм руҳида гоёвий қайта қуриш ва тарбиялаш вазифаси билан бирлашиши лозим".

Совет адабиётининг бу сўзларда ўз ифодасини топган методи адабиётимизни ўта сиёсатлаштириб, партиявийлаштириб юборди. Лекин шунга қарамай, 1934 йилдан кейинги адабиётимизнинг тараккиёт йўлига назар ташлар эканмиз, катта ва чинакам истеъдоднинг, юқори адабий маҳоратнинг маҳсули бўлган кўпгина асарларнинг ҳам яратилганини кўрамиз. Ана шу асарларнинг майдонга келиши, неча-неча истеъдодли ёзувчилар авлодининг етишиб чиқиши, адабиётимизнинг янги адабий тур ва жанрлар, рус ва жаҳон ёзувчиларининг бадиий тажрибалари билан бойиши, адабий ҳаракатнинг эса мислсиз даражада ўсиб, халқ ҳаётига яқинлашишида Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг ҳам хизмати каттадир.

Наим Каримов